

AZERBAIJAN – BAKIR İMALATI MERKEZİ

1083 derecede eriyen, yumuşak, dövülebilir metal olan bakır Azerbaycan'da Kalkolitik döneminden beri bilinir (1; 2). Azerbaycan'ın Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ abideleri olan Gültepe, Çalağantepe, Aliköy nek tepesi, Kargalar tepesi ve Göytepe'de başlıca bakır boncuklar ve diğer süslemeler, ayrıca emek aletleri olmak üzere ondan fazla bakır eşya bulunmuştur (3, s.157). Küçük Kafkasya'nın Azerbaycan sınırlarındaki (Şahdağ ve

Zengezur) dağlarında zengin bakır yatakları bulunmaktadır (4, s.143). Muhtemelen, sonraki dönemlerde saf doğal bakır ihtiyaçları karşılamada yetersiz olmuştur. Bunu arkeolojik bulguların yetersizliği de doğrulamaktadır.

Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ sonlarında karışık bakır alaşımlarının imalatı için bakır eritme fırınları ortaya çıktı. Bilindiği üzere bakır madenlerin terkinde çinko, kurşun, demir ve pirit, nikel, kobalt ve diğer maddeler

bulunuyor. Bu karışımların arsenik veya kalay gibi diğer maddeler ilave edilerek özellikleri değiştirilebilir. Değişik bakır alaşımları ağırlıklı olarak bronz ve pirinç elde etmek için kullanılmıştır. Neticede dövme bakır mutfak eşyaları ve diğer ev eşyaları üretimi değer kaybetti. Onların yeri dökme bakır eşyalar aldı. Bakıra oranla daha sert olan bronz ve pirinçten yapılan silahlar ve emek aletleri daha sağlam ve uzun ömürlü idi. M.Ö. 4. Binyılın sonunda yaşanan bu gelişme Azerbaycan'da bronz dönemini başlattı ve maddi kültürün gelişmesinde önemli rol oynadı. Fakat Erken Demir Çağında bronz

metalürjisindeki düşüş yeniden bakır eşyalara olan talebi artırırken imalat için de bir önyak oluşturdu.

Antik Çağ şehir kültürünün gelişim döneminde sosyal tabakalaşmanın artması ve aristokratik yaşam düzeninin ortaya çıkması bakır ürünlere olan talebi artırmıştır. Sonuçta bakır eşyaların üretimiyle uğraşan ayrı bir imalat dalı meydana çıktı. Lükse dayalı dünyevi aristokrasi yaşam tarzının geliştiği Orta Çağ döneminde yüksek sanatsal değere sahip bakır eşyaların tipolojik çeşitliliği ortaya çıktı. Bu da doğal olarak geleneksel bakır imalatının olgunlaşmasına neden olmuştur. Geç Orta

Çağ döneminde Azerbaycan'daki bakır imalathaneleri ağırlıklı olarak şehirlerde faaliyet göstermiştir. Bakır imalatının merkezi olarak biline şehirler arasında Tebriz, Erdebil, Marağa, Selmas, Hoy, Nahçıvan, Culfa, Berde, Şemahi, Şeki, Derbent, daha geç dönemlerde ise Kuba ve Şuşa vardır. **O dönemde geleneksel bakır imalatının önemli merkezi olarak bilinen ve bir dağ köyü olan Lahıç önemli rol oynamıştır. Lahıç köyünde yaşayan erkek nüfusun yarısından fazlası geçimlerini bakırla ve ilgili imalat alanlarıyla sağlıyorlardı (5, s.182).** Bazı Lahıç bakırcıları ise imalathanelerini doğrudan bakır madenlerinin yanında açmışlardır.

Lahıç ustaları geniş çeşitli bakır mutfak ürünleri hazırlıyorlardı. Bir bakırcılık merkezi olarak Lahıç, Azerbaycan'da bakır imalatına renk katarak bu alanın

tarz ve karakterini belirlemişti. Büyük Kafkasya'nın küçük bir iskan birimi olan bu köy Azerbaycan bakır imalatının kendine özgü bir akademisidir. 19. Yüzyılın başlarına ait kaynağa göre o dönemde Lahıç sadece Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'ı değil, aynı zamanda İran'ı teçhiz etmiştir (6, , s.III, s.125). **1830'lu yıllarda burada 52 bakır imalathanesi faaliyette idi (6, s. III, St.P., 1836, s.124).** Bu sayı Kuzey Azerbaycan'ın diğer şehirlerinki bakır imalathanelerin toplam sayısından daha fazlaydı. Karşılaştırmak gerekirse o dönemde Gence ve Şamahı'da altışer imalathane çalıştırılırken, Bakü'de iki bakırcı vardı (6, s. II, s.390; s. III, s.120; s. IV, s.42). Nuha, Kuba ve Lenkeran'da ve diğer şehirlerde de az sayıda bakır imalathanesi bulunuyordu (7, s.183-184).

19. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'ın bazı

şehirlerinde bakır imalathanelerinin sayısında bir artış gözlemlenmektedir. 1850'li yılların sonlarında Gence'de 20'den fazla, Şuşa'da ise 11 bakır imalathanesi bulunuyordu (7, s.184).

Azerbaycan bakırcıları eskiden beri hammadde olarak yerel (Azerbaycan ve genelde Güney Kafkasya) madenleri kullanırken, Rusya'dan da bakır alıyorlardı (8, s.206; 6, b. III, s.124; 5, s.180). 1855-1856 yıllarında Gedebe'de bakır yataklarının kullanıma açılmasıyla Azerbaycan bakırcıları esasen hammadde olarak Gedebe ve Zengezur bakır eritme fabrikalarından temin etmeye başladılar (7, s.174) **Yeteri kadar hammadde olmasına rağmen yüzyılın sonunda ülkede bakır imalatında bir düşüş yaşandı. Fakat Azerbaycan bakırcılarının çok zengin çeşitli ürünleri, ayrıca sayı itibarıyla fabrika üretimi**

ürünlerinin az olması nedeniyle Azerbaycan'da, özellikle Lahıç köyünde bakır imalathaneleri uzun süre çalışmıştır. Azerbaycan bakırcıları el yordamıyla çalışmalarına rağmen çok yüksek üretim kültürü düzeyini yakalayabilmişlerdi.

Sıcak ve soğuk dövme taleplerine uygun olarak (ayrıca, madenin "kır" adlı duruma gelene kadar eritilmesi, sıcak dövme ile düzleştirme, çalğu adlanan dövme parçaları, "çalga"nın eritilmesi, yonulması, desen vurma, kalay vs.) geleneksel imalathanelerde tutucu, sıkıcı, kesici, ayıklayıcı, parlatici aletler kullanılıyordu. Bakır madeni veya ikincil bakır fırınlarda eritirken bakırcı öğrenci veya çırak yardımıyla faydalanıyordu. Alaşımın kalitesinde uygun düzeye ulaştıktan sonra kil biçimli kalıplara dökülür, burada katılarak yuvarlak düzlem şeklini alıyordu (9, s.123-130; 10).

Bakırcının imalat faaliyetindeki en ağır ve işgücü gerektiren teknolojilerden biri de – bakır erintiyi örs üzerinde yarmaktı. 10-12 kişinin çalıştığı bu işlem sonucunda yufka haline gelen "kır" «*girdebur*», daha inceleri ise «*lavaşa*» adlandırılmıştır. Bakırcının ardından, fırını üfleyen 1-2 çırak ve öğrencinin yardımıyla bir defada hazırlanmış "lavaşa" 1-2 ay çalışmak için yeterli oluyordu. "Lavaşa"nın doğrudan dövülmesiyle hazırlanan ve derin olmayan kap "hare" adlandırılıyordu. Daha derin ve karmaşık biçimli kaplar tencereler, kavanozlar, sürahiler, kovalar, havzaları vs. idi. Bunların hazırlanması için ilave - "izafe" teknolojiler gerekiyordu. Son kategori kaplar önceden hazırlanmış kısımların – çağlaların (alt, orta, ağız, burun vs.) birbirine lehimlenmesiyle imal ediliyordu (9, s.84).

Geleneksel bakır imalatında iki türlü kaynak söz konusuydu: kalay-kurşundan yapılan «*karakaynak*» ve çinko, pirinç ve kalaydan yapılan «*misgaynak*» (9, s.138). Bakır mamulün parçaları kaynak yapıldıktan sonra çekiç izlerinin düzleştirilmesi için yonma makinesinde işleme tabi tutuluyordu. Bunun yanı sıra sıvı için öngörülen kapların bir kısmı ve mutfak kaplarının büyük çoğunluğu "yazıcı" ve "hekkak" adlandırılan kaligrafi ustaları tarafından süsleniyordu.

Azerbaycan bakırcıları günümüze kadar yaklaşık 80 türünün ulaştığı çok değişik çeşitlerde ürünler imal ediyorlardı (9, s.142-143).

1. Mutfak kapları öğlen yemeği, pekmez, reçel, urub, kaynanmış hazırlanması, süt ısıtma, yağ eritme için kullanılıyordu. Bu kaplar *tencere, tava, kazan, kahve kabı* vs. olarak bilinmektedir. Bunlardan her birisi değişik ebatlarda hazırlanıyordu. En yaygın mutfak kabı küçük, orta, yol ve misafir için öngörölmüş tencere idi. Bakır tavalar et bişirmek, reçel ve pekmez hazırlamak, hamur yoğurmak, hatta çamaşır yıkamak için kullanılıyordu.

Tepsiler unlu yemekleri sofraya getirmek, ayrıca tencere ve kazanlarda kapak yerine kullanılıyordu. Ayrıca mutfakta yardımcı kaplar olarak bilinen süzgeçler, kepçe, kevgirler vs. kullanılıyordu.

2. Masa kapları, bakır ürünler içinde özel bir konuma sahip olup *kase, fincan, sahan, lengeri, dehmerdan, serpuş, tepsi, tabak, kupa, şerbeti,, maskura* vs. idi.

3. Erzak kapları *kaplama, sarnıç, kazanlar* vs.

4. Su kapları arasında *sürahi, testi, ferş, kova, şerbet kapı, testiler, taykupl, meşkafa, ibrik, tazı, feşir, lüleyin, gülabdan, çaydanlık, kahvelik, kupa, mey kazanı* vs. vardı.

5. Süt ürünleri için kullanılan kaplar genelde

sarnıç, süt kapı, maskura, kaseler isi.

6. Günlük yaşamda kullanılan bakır eşyalar

arasında – *şamdanlar, lambalar, avizeler, yağ kapları, sürme, tırmık, çan, barbükü, terazi gözleri vs. vardı.* ❁

Kaynakça

1. А.А.Иессен. К вопросу о древнейшей металлургии на Кавказе. – «ИЗВ.ГАИМК», вып. 120, М.-Л., 1935; И.Г.Нариманов, И.Р.Селимханов. К применению первых металлов в быту населения Восточного Закавказья – «ДАН Азерб. ССР», 1965, N.4.
2. И.Г.Нариманов. К вопросу о древнейшем земледельческо-скотоводческом населении Азербайджана. Б., 1987, с.157.
3. М.М.Алиев, М.А.Кашкай. Из истории геологических понятий и горно-рудного дела в древнем и средневековом Азербайджане. – «Труды Института истории естествознания и техники», т. IX, М., 1957, с. 143.
4. Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии – МИЭБГКЗК, т. VI, Тифлис, 1887, с.182.
5. Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. III, СПб., 1836, с.125.
6. Göstərilən əsər, ч. III, с.124.
7. ОРВЗК, ч. II, с.390; ч. III, с.120; ч. IV, с.42.
8. А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Б., 1964, с.183-184.
9. Göstərilən əsər, с.184.
10. О.Евецкий. Статистическое описание Закавказского края. СПб., 1835, с.206; ОРВЗК, ч. III, с.124; Н.А.Абелов. Указ. раб., с.180.
11. А.С.Сумбатзаде. Göstərilən əsər, с.174.
12. İ.M.Cəfərzadə. 1933-cü il Şamaxı- Nuxa ekspedisiyasının materialları. //Azerbaycan MEA TİEA, f.1, c.1, iş 60, s.123-130. Həmçinin H.Quliyev, H.Tağıyev. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968.
13. İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsər, s.84
14. İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsər, s.138
15. İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsər, s.142-143